

РОЛЬ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ В ЕТИЧНІЙ ЕКСПЕРТИЗИ: ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНІСТЬ

У статті розглядаються якісні зміни в ціннісних орієнтаціях академічного середовища, які створюють перешкоди для здійснення етичної експертизи соціальних процесів, що дають змогу зберігати та примножувати простір морального спілкування.

Ключові слова: етика університету, цінності, етос академічної науки, етична експертиза, інтелектуали.

В статье рассматриваются качественные изменения в ценностных ориентациях академической среды, которые создают препятствия для осуществления этической экспертизы социальных процессов и позволяют сохранять и преумножать пространство морального общения.

Ключевые слова: этика университета, ценности, этос академической науки, этическая экспертиза, интеллектуалы.

The article is devoted to the qualitative changes in the value orientations of the academic environment, which creates obstacles for the implementation of ethical examination of the social process and allow saving and increasing the space of a moral dialogue.

Key words: university ethics, values, ethos of academic science, ethical expertise, intellectuals.

Активність моральної свідомості, її нормотворча продуктивність кристалізується у широко розповсюджені форми, моделі моральнісної культури, а також в особливі, до певної міри навіть унікальні. Історично енергія практичного розуму, що спрямована на «спілкування – єднання», втілюється в практично-поведінковий стиль життя, стає загальноприйнятою нормою, яка спочатку втілювалася в заборонні, а згодом у позитивні приписи. Ранні нормативні системи мали в складі жорстко обов'язкові правила, за їх невиконання передбачалися суворі санкції і покарання. Організований такими засобами етос життя (остракізм, ініціації, фізичні покарання) спричинював значну сприйнятливність до прескриптивних суджень, заборон, приписів, які були присутні чи транслиювалися в культурі.

З часом у моральній свідомості зростає питома вага приписів бажаних, рекомендованих, «моральної розкоші», за висловом П. Сорокіна. Власне навколо цієї програми, що спрямовувала рух до можливої досконалості, зростав простір інтелектуального напруження, виникали дискусії, поляризувались думки. Саме при порівнянні «етики закону» і «етики творчості» (М. Бердяєв) стає очевидною необхідність етичної компетентності, зусиль з пошуку моральної істини, підтримка особистостей, які здатні оцінювати реальну дійсність, можуть здійснювати етичну експертизу. В оптимальному варіанті і зовнішній, і внутрішній вектори моральної

свідомості можуть функціонувати в режимі взаємного доповнення. Це відбувається при суспільній злагоді стосовно авторитетних зразків-ідеалів, що є такими для логіки природної моральності, яка формується в просторі повсякденного життя і для орієнтирів на ґрунті феноменологічного досвіду, містичної інтуїції. Найчастіше таке ставлення виникало по відношенню до засновників релігій, держав, захисників батьківщини, святих, діяльність та ідеї яких були благодатними і для громадянського, і для духовного життя. При цьому їхня впливовість зростала, якщо ефективно підкріплювалась організаційними зусиллями соціальних інститутів традиційного суспільства. Безпосередній характер духовно-практичної діяльності та необхідні для її здійснення реальні особистісні риси та здібності достатньою мірою гарантували досягнення певного рівня нормативно-етичної культури. Паралельно цим процесам у дуже незначних елітарних спільнотах практикувався дискурс категоріального рівня узагальнення на фундаменті розширення простору свободи та масштабності міфопоетичного, а в подальшому – і раціонально-логічного мислення.

Суттєвою особливістю інтелектуальних об'єднань у часи афінської демократії, італійського відродження, релігійних братств реформації був пріоритет перфекціоністських прагнень і неформального спілкування. У просторі новоєвропейської культури моральне критичне мислення досягло майже повної виокремленості, автономії від інших сфер духовного виробництва. У цей же час середовище поетів, художників, науковців, громадських діячів, тощо почало виходити із стану обслуги аристократів та церкви. Цей процес пояснює активізацію критично-оціночної функції моральної свідомості саме цього соціального прошарку. Авторитетність і впливовість власне етичної експертизи тих чи інших явищ соціального життя серед освіченої публіки (питома вага якої в соціальній структурі невпинно зростала) склала виразну якісну відмінність соціальної моралі в цей історичний період. За визначенням П. Бурдьє, саме в цей час склалось інтелектуальне поле як система зв'язків, у яких здійснювалася творчість як акт комунікації.

Особливе місце в цих процесах займають такі наукові й освітні заклади, як академії та університети. У ході осмислення минулого, сучасного і майбутнього університетів важливим є культурний досвід Заходу та європейського Сходу, зокрема й України. Університет був центральним культурним інститутом протягом останніх століть, «верховним інтелектом» за висловом Я. Пелікана. Він визначає відповідальність університету за справу освіти, дослідження, наукову комунікацію, громадянське виховання та суспільний розвиток. Автор розглядає те, як переживає науково-освітня справа спокуси політикою, релігією та ринком.

Становлення академічних університетів новоєвропейського зразка спочатку було пов'язано переважно з гуманітарними науками та духовними надзавданнями. Так, християнські ідеали були основою, що закладали вектор спрямування при складанні навчальних програм Острозької та Києво-Могилянської академії. У таких освітніх завданнях викладач був не тільки транслятором дисциплінарних знань, а й духовним пастирем. Пафос особистісного служіння ідеалам ще не був повністю втрачений у викладацькій діяльності в умовах, коли в ході секуляризації граничним горизонтом стало служіння науці. Унікальний синтез наукової діяльності як служіння просвітницьким цілям з високим громадянським пафосом та ціннісно-нормативна експертиза соціальної

дійсності поступово сформував той етос академічної науки, який склав культурне надбання величезної ваги в межах «першої доби інтелектуалів, університетського циклу», що, за визначенням Р. Дебре, виразно переважала, наприклад, у Франції в часовому інтервалі з 1880 до 1930 рр. Характеристика «совісті нації» була властива і російській інтелігенції останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. Твердим ядром класичної інтелігенції були насамперед гуманітарні студії (соціологія, філософія, історія), це університетське ядро виступало оберегом моральної деонтології, що є прелюдією до будь-якої можливої моралі. У професорсько-викладацькому середовищі плекали чесноти гідності й ширості. Так, Р. Дебре зазначає, що «завдяки стабільності інституції, освіта стала винятком з правил і зберегла невелику комірчку пам'яті, індіанську резервацію етики та істини» [2, 68]. Прикладом може бути хартія заснованого у Франції «Об'єднання моральної дії», яка розглядалась як «войовничий світський орден приватного та громадянського обов'язку», яка зверталась «до всіх людей, що погоджуються підкорити свої безпосередні часткові інтереси здійсненню того, що вони вважають справедливим, добрим та істинним» [2, 69]. Р. Дебре розрізняє «вищу» і «нижчу» інтелігенцію, акцентує увагу на тому, що така духовна місія стає можливою за певних умов, у межах різних структур та практик культурного виробництва – структур державних, ринкових, дискурсивних, технічних... Інтелектуали як «вища» інтелігенція, як правило, прагнуть до виокремлення і протиставлення себе суспільству, інтелектуал прагне здобути статус, ім'я, визнання, символічну владу і капітал, а все це обумовлює його високий рівень критичності, здатності до вільної оцінки, що не залежить від масових уподобань. Таке проміжне становище між світом ідей і повсякденним світом є свого роду постійна незникаюча «карма» інтелектуала і вона обумовлює владу його анонімної сили.

Базові цінності й норми науки як соціального інституту вперше були узагальнені Р. Мертоном і Б. Барбером. Базові імперативи кодифікації норм наукового етосу (CUDOS), що була здійснена Р. Мертоном (1942) були такі: 1) колективізм, 2) універсалізм, 3) безкорисливість, 4) організований скептицизм. Б. Барбер (1952) доповнив такі імперативи як раціоналізм та емоційна нейтральність, а сам Р. Мертон (1957) через певний час додав оригінальність і скромність. При цьому до проявів «патології» в науковій діяльності були віднесені конкуренція, підозрілість, заздрісність та прихований плагіат. Повною мірою розуміючи складність цього процесу, Р. Мертон з часом виділив дев'ять пар взаємопрогилежних нормативних принципів, у яких підкреслено вибір між полярними імперативами.

Зростання простору особистісної свободи і приналежності до справи, що є не тільки професією, а й покликанням, виключало необхідність у цьому середовищі етичних кодексів. Соціальна дійсність у подальшому стрімко еволюціонувала в напрямі екстенсивного розвитку науки та освіти. У цьому процесі зростає розпад цінностей «природної моральності» і «високої моральності», зокрема в академічному середовищі. Інтелектуал втрачає своє призначення етичного експерта, якщо не здійснює незалежної оціночно-критичної функції моральної свідомості, а йде на повіді у влади. Його призначення – не піддаватись псевдосучасності, нігілізму чи моралізаторству, а шукати і відстоювати моральну істину. Інтелектуал як «органічний інтелектуал» (у термінології А. Грамши) створює та підтримує універсальну концепцію культури.

Цей процес не залишився поза увагою дослідників. Так, Й. Шумпетер акцентував увагу на надмірному, на його думку, зростанні критичних установок інтелектуалів. Е. Шілтз аналізував інтелектуальні групи й інститути, що виробляють інтелектуальну продукцію» та певне напруження між конвенційними та постконвенційними цінностями. Х. Шельські відмічав наявну інституціоналізацію постійної рефлексії інтелектуалів по відношенню до інститутів. На думку З. Баумана, інтелектуали виконують «законодавчу» роль у суспільстві, поки домінує ієрархічна концепція культур, однак коли культуру починають тлумачити як співіснування культурних множинностей, інтелектуал задовольняється функцією перекладача» [1, 26]. Розрив світу влади і світу знання призводять до того, що представники останнього неминуче будуть робити політичні судження в утопічній площині (Р. Козелек). Т. Адорно вважає, що сама діалектика Просвітництва призводить до того, що розум і знання стають фактором панування й обману. Стурбованість з приводу зменшення морально-оціночної впливовості інтелектуалів в умовах змін у просторі літературного, політичного чи академічного «полів» (П. Бурдьє) виразно проступає навіть у назвах праць, в яких ґрунтовно аналізується роль інтелектуалів у сучасному суспільстві («Майбутнє інтелігенції» Ш. Моррас; «Теорія партизана» К. Шмідта; «Зрада інтелектуалів» М. Бенда; «Опій інтелектуалів» Р. Арона та ін.). Як зазначав у середині ХХ ст. Р. Арон, «...інтелігенція відтепер має за типового представника не якусь письменну особу, а експерта, будь він економістом чи соціологом» [5, 193]. Широкий діапазон часом парадоксальних невідповідностей, зафіксованих у той час, залишається актуальним і сьогодні: «Навіть промислові спільноти Заходу поставлені в небезпеку з'єднанням розчарованих експертів та озлобленими письменними людьми. Одні в пошуках продуктивності, інші в гонитві за якоюсь ідеєю об'єднуються проти режиму, винного в тому, що він не надихає ні гордістю за гуртову могутність, ні навіть за потаємне задоволення від участі в якійсь великій справі» [5, 185].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. виникає і набирає сил «аномія», широко розповсюджується «ресентимент», світоглядний нігілізм. Ці та інші процеси таким чином сприяли на моральнісні виклики ХХ ст., до яких етос викладачів у системі освіти був етично не готовим. Деструктивний вплив суспільної моралі сприяв деградації внутрішньоуніверситетської системи цінностей, і цей процес динамічно наростав. Схожі тенденції були властиві й науково-дослідним інститутам, які ставали все більш вагомим фактором ціннісних орієнтацій в науково-викладацькій спільноті. Емпіричні дослідження 1970–1990-х років показали динамічний характер наукового етосу і зміну норм традиційної моделі академічної науки, що призвело до створення «системи антинорм» як регуляторів наукової діяльності (Р. Богуслав, І. Митрофф, С. Фуллер та ін.). Узагальнена ними (1970–1990) система антинорм науки включала: 1) скупість, 2) партикуляризм, 3) зацікавленість, 4) організований догматизм.

Суттєві зміни цінностей науково-освітньої сфери зафіксовані в сучасних дослідженнях Дж. Займена, які мають в цілому неомертонівську спрямованість, але здійснюють узагальнення на іншому рівні – не індивідуальному, а організаційному. Більш колективістська спрямованість системи норм науки Дж. Займена, його концепції етосу постакадемічної науки є реакцією на зміни характеру наукової діяльності. Система норм постакадемічної науки, розроблена Дж. Займеном (PLACE, 2005) включала: 1) етику

корисності, 2) право власності на результат, 3) конкретні завдання, 4) завдання, визначені керівництвом, 5) дослідження на замовлення та дослідження обмеженим колом експертів.

У сучасних умовах поняття «наукові дослідження» стало набагато ширшим за класичне трактування. Така діяльність передбачає наявність усіх складових елементів, складного організаційного комплексу, що включає постійно діючі наукові семінари, конференції, розробку матеріалів для активних форм роботи зі студентами та аспірантами, відеопосібники, презентації в діалоговому режимі, форуми. У кінцевому результаті дослідницька діяльність ведеться постійно, і смисл її полягає в забезпеченні процесу самовдосконалення і самооновлення кожного члена професорсько-викладацького колективу. Наукова діяльність стала набагато тісніше пов'язаною з практикою, що привносить якісно інші критерії і в навчально-методичну діяльність як бізнес з надання освітніх послуг, а також у дослідний процес, спрямований на виконання окремих проектів, запити, які приходять зі сфери практики.

Виникнення наприкінці ХХ ст. відкритих корпоративних кодексів та організаційних форм контролю за їх виконанням і вдосконаленням стало помітним явищем сучасної етичної культури. Це не тільки кодифікація болючих місць у сфері моральної належності, а й підтримка тенденцій, спрямованих на розширення горизонту «моралі високих прагнень» (Л. Фуллер). Здійснення університетами своєї провідної культурної місії включає в тому числі й доведення базових принципів сучасної моралі до достатньо реалістичних поведінкових практик, стилів комунікації і прийняття рішень, відсутність яких об'єктивно заважає інтерналізації моральних цінностей. Основне завдання кодексу університетської науки – узагальнити «уявне, яке випереджує реальність», але при цьому вже стоїть на порозі реальності. Як ніколи, творча особистість у всій повноті своїх можливостей має попит у всіх сферах життя (економіка, політика, наука, культура), але така людина є новатором і в основній діяльності, і в усьому стилі життя. В ідеалі вона є далекою від марнославства, від загравання з політичною елітою та є носієм особливої харизми, створює нові символічні артефакти та життєві стратегії.

У сучасних умовах зовсім по-новому починає звучати право тієї інтелектуальної свободи, яка втілює стандарти поведінки у сфері науки і освіти. Це насамперед простір вільної комунікації, участь у громадянському дискурсі, неформальній взаємодії. Ці життєво важливі для інтелектуала форми активності повинні заохочуватися, захищатися кодексом, вихід за межі адміністративно-організаційних структур не повинен розглядатись як службова провинність. На жаль, в Україні несанкціонована інтелектуальна активність сприймається дуже часто як щось маргінальне, тому в нашій країні протистояння постоталітарним синдромам, відновлення здорової університетської етики відбувається повільно і не завжди ефективно. На заваді стоїть відстале від розвинених країн законодавче регулювання інтелектуально творчої сфери, слабким є вольове протистояння бюрократизму й сваволі чиновників, жорсткій регламентації, що закорінене у страху перед репресіями. У зв'язку з цим особливо важливо, щоб етичні кодекси протистояли некомпетентному втручанням бюрократії в сферу творчої активності учених, при повному розумінні того, що тільки частина їх діяльності збігається з державним інтересом. Чиновник схильний нав'язувати формальні орієнтири, блокуючи творчість, прикриваючись лозунгами про державний інтерес.

Важливо постійно тримати в полі зору ту частину етичної культури, яка органічно пов'язана з глибинами внутрішнього світу (часто інтуїтивними), втілена в непересічних особистостях і, що найголовніше, – набула громадського визнання й отримала інституційну підтримку. Треба пам'ятати, що ті чи інші форми традиційної культури при зміні умов життя не можуть механічно відтворюватись і потребують пошуку особливих механізмів збереження їх у культурі. В коментарі до етичного кодексу членів Фулбрайтівського товариства України В. Речицький зазначає, що нові ідеї, культурні зразки та психологічні установки створюються в світі нечисленними елітами. Життя змінюють невеликі групи людей – спочатку завжди маловідомі й розрізнені, як вважає Е. Іонеско, і лише згодом культурні меншини перетворюються на більшість [7].

У наш час об'єктивно зростає відповідальність професорсько-викладацького колективу за процеси та цінності, що сприяють груповій і командній діяльності. Утримання істинних цінностей і правильної поведінки можливе в контексті активного діалогу, командної роботи, постійної взаємодії та підвищення культури дискусії, повноцінного сприйняття почутого, обміну інформацією, конструктивного підходу, дотримання чесності й поваги до інтелектуальної власності колег. Важливим завданням менеджменту в таких умовах є забезпечення об'єктивності рейтингів, робота над зміцненням репутації організації, без введення в оману громадськості, що сприяє розвитку гордості співробітників за участь у діяльності чесного й відповідального колективу.

Моральна свідомість спільнот у різних культурних та історичних обставинах демонструє не лише здатність до умоглядного проектування справжньої людяності в спілкуванні, а й вагомо сприяє хоча б частковій корекції реальної моралі. Тим самим, моральна свідомість переводить форми відносин, які попередніми поколіннями розглядалися як далекий ідеал, із сфери духовно-світоглядної в практично-поведінкову. Співучасть викладачів і студентів в різних формах етичного дискурсу вже сама по собі активізує моральну свідомість, зумовлює гостру потребу пошуку моральної свідомості в її раціональній та в інтуїтивно-почуттєвій формах при вирішенні моральнісних проблем. Саме таке завдання дає змогу побачити, що прикладна етика – це не відмова від перфекціонізму назавжди. Вона є реальним «помірним» перфекціонізмом, мораллю-максимумом у межах об'єктивно досяжних можливостей. Йдеться про інтенсифікацію таких форм взаємовідносин між людьми, які очікувані культурою та внутрішніми потребами певної діяльності, потребують ефективного включення, творчого і відповідального ставлення до справи і мають органічну потребу в таких механізмах свідомої саморегуляції.

Література

1. Бауман З. Культура как идеология интеллектуалов / З. Бауман // Неприкосновенный запас. – 2003. – №1. (27).
2. Дебре Р. Интеллектуальна влада у Франції [пер. з фр.] / Р. Дебре. – К. : Дух і літера, 2008. – 308 с.
3. Козелек Р. Минуле майбутнє [пер. з нім.] / Р. Козелек. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 380 с.
4. Пелікан Я. Ідея університету [пер. з англ.] / Я. Пелікан. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. – 360 с.
5. Арон Р. Опій інтелектуалів [пер. з фр.] / Р. Арон. – К. : Юніверс, 2006. – 272 с.